

ДЕЈАН МИЛОРАДОВ

О ЈЕДНОМ ХЕРПЕТОНИМУ – *ШАРАН**

На већем простору Старе Херцеговине (Билећа, Гацко, Невесиње, Рудо, Сјеверин, Никшић, Плужине, Благај, Љубиње, Столац итд.) за најопаснију и најљућу змију отровницу – поскока '*Vipera ammodytes*' употребљава се назив *шарјан*. Подручје које обухвата северне делове источне Херцеговине (Тјентиште, Мјешаји, Фоча, Горажде), затим западну Србију (Мокра Гора, Ужице, Драгачево, Рашка, Ариље, Ивањица итд.) све до Крагујевца карактерише варијанта *шаран*, док се источно од Крагујевца чује фонетски лик *шарен*.¹ Херпетоним *шаран* не би требало непосредно доводити у везу с ихтионимом *шаран* '*Suiprinus carpio*', који је свој продор у српски језик трасирао путем прототурских (туранских) утицаја. Сасвим је извесно да је облик *шаран* (< *шарјан*) настао аналогичном према ихтиониму *шаран*. О пореклу херпетонима *шарјан* биће речи другом приликом и на другом месту.

Године 1974. изашла је из штампе пета књига српских народних песама из необјављене рукописне заоставштине Вука Стефановића Караџића (Караџић 1974). У овој књизи налазе се особите песме и поскочице, а под редним бројем 144 песма коју је записао Вук и дао јој наслов *Ићи ће на њазар*:

Пичка пече шарана,
Курац гледа с тавана.²

* Овај рад настао је као део обимнијег истраживања о херпетониму *шарјан* у оквиру пројекта Матице српске *Байрахолошко-херцеголошки речник српскога језика*.

¹ Подаци су преузети из архиве *Байрахолошко-херцеголошкој речника српскога језика* (Милорадов и др. 2019). Објављени материјал налази се у самом речнику (*Документациони рејсисар*), док је већи део теренске и друге грађе (који је настао каснијим истраживањем) архивиран у електронском облику.

² Имао сам прилике да видим оригинали рукопис ове песме (Архив САНУ 8552/257-VIII-32-7). Уместо *гледа* пише *лага*, а код речи *шавана* недостаје слог *-на*.

Узе пичка лопату,
Уд’ри курца по врату.
Стаде курац плакати,
А пичка га тјешити:
„Шут’, курчићу, не бој се,
Сутра јесте Видовдан,
Ићи ћемо на пазар,
Купићемо свилен пас,
Завићемо курцу врат!”

Не зна се, нажалост, где је Вук забележио ову песму: „У необјављеним песмама нема много података о певачима од којих су забележене” (Караџић 1974: CCLXXIV). На први мах може се учинити да у првом стиху „пичка” заиста пече рибу (спрема јело на жару), али можда ипак није тако. На основу појединих језичких појава да се закључити да је ова песма настала на подручју источнохерцеговачког дијалекта (инфинитив *ијјешити*, императив *шут*).³ У време док је Вук записивао народне песме, риба шаран није плувала у водама тих крајева.⁴ Шаран у овој песми јесте змија, и то најопаснија и најљућа – поскок.⁵

Да лексема *шаран* овде заиста означава опаког гмизавца, потврђује нам и његова симболика у народном стваралаштву: змија је фалусоидни симбол. Песме оваквог типа препуне су љубавно-еротске симболике, о чему говори Светлана Торњански Брашњовић, проучавалац обредних шаливих песама:

С обзиром на то да је у змији оличен мушки принцип, и узимајући у обзир чињеницу да је њен изглед тесно повезан с фалусном симболиком, њој се, такође, приписују *брачна и љубавно-еројска симболика*. То се потврђује на примеру шаливих свадбених песама с мотивом уједа гује, који сигнификује коитус и упућује на могући

Дакле, стих би требало овако исписати: *курац [л]е[г]а с њава[на]*. Вероватно је Вук погрешно приликом преписивања и сређивања записа с терена. Песма је исписана старом ортографијом, тако да је највероватније овај запис настао на самом почетку XIX века.

³ Примера ради, ови језички елементи могу се срести и у говору Драгачева и у говору Ужичке Црне горе. Прилог *суџра*, који се такође помиње у овој песми, у драгачевском говору веома је редак у облику *сјуџра*. Због тога је успостављен однос *суџра* – *сјуџра* (Ђукановић 1995); док се у другом говору редовно јавља *сјуџра* < *сјуџра* (Марковић 2011).

⁴ Шаран је настањен у низинским водама дунавског слива, док је у јадранском сливу Херцеговине ова врста у Хутово блато и делту Неретве пренесена око 1915. године, а у околину Гацка и у неке мање воде по Далмацији шаран је донесен после Другог светског рата – крајем четрдесетих година (Талер 1953: 446). Врста рибе *Suiprinus carpio* није аутохтона врста на простору Херцеговине.

⁵ У оба поменућа говора забележен је назив змије *шаран*.

обредни тренутак извођења тих песама (свођење), чиме се још једном манифестује веза змије с култом плодности, а поменуте песме уводе у одговарајући ритуални контекст. [...] Дакле, с једне стране, *култи змије* у оквиру веселих песама чија се обредност, временом, изгубила, показатељ је како један архаични, могуће примарно тотемистички култ, усложњавањем и повезивањем с новим представама, поприма различите форме и амбивалентна значења. Такође, када је реч о симболици змије у шаљивим свадбеним песмама уочава се чињеница да су занемариване везе између елемената народне културе, традиционалних представа о свадбеним ритуалима и песама које су њихов део (Торњански Брашњовић 2012: 222).

У првом стиху *Пичка ђече шарана* у питању је полни однос са змијом у току ког „пичка” пали, жари, пече „шарана”. Овде глагол *ђћи* вероватно није случајно употребљен. Народни певач не само што се поиграо са симболима и шаљивом еротском тематиком него је и зналачки искористио облик презента *ђече* како би асоцирао на сличну звучност глагола *ђечити* ‘ујести (о отровници)’. У овом случају није змија та која је – као фалусоидни симбол – наудила својој жртви, дакле није *шаран* печео *пичку* него управо обрнуто: *пичка ђече шарана*. С друге стране, змија се у народним умотворинама јавља и као симбол плодности, где се крију магијски обреди који се обављају како би нероткиња добила дете. Етнолог Сребрица Кнежевић управо истиче овај култ у српском народу:

Када смо већ код преље и преслице да подсетим на чињеницу да је змија по своме карактеру симбол плодности и хтонични демон у исти мах. У многим народним причама змија са својим бројним потомством је мотив на коме се граде различите варијанте сличних прича. То су приче у којима неплодна жена, видевши змију са змијацама, жели да роди било шта „тек да има од срца порода”. Њој се жеља обично испуњава и она рађа змију. И по нашим народним схватањима и обичајима који су вршени опажа се прилична веза између змије и порода. Можда је најјасније ово схватање садржано у култу који су неплодне жене, заједно са својим мужевима, вршиле на Змијарнику,⁶ верујући да ће посредством змије и

---

⁶ Змијарник је брег код села Ормана близу Скопља, где се овај култ у српском народу најдуже задржао. Ту су на Младенце долазили супружници без деце: код рупа из којих змије излазе нероткиње су остављале крпе или мараме (тзв. нишане) како би змије прелазиле преко њих и утицале на њихову срећу. Ако змија неће да препузи нишан нероткиње, „онда такво понашање змије значи да је односној жени одузета плодност. Ако змија пређе нишан нероткиње [...], онда значи да је жена способна и да ће имати деце” (Филиповић 1937: 146). После се та марама носи годину дана око појаса, а исте вечери жена треба да спава с мужем.

њене оплодне моћи отрести се неплодности и зачети. Слично веровање, веровање у змију која је по ритуалу женин муж, или љубавник, срета се и код осталих народа (Кнежевић 1960: 79–80).

Пошто сцену у којој пичка општи са змијом гледа курац с тавана, може се закључити да курац овде представља или мужа који не може подарити порода својој жени или пак млађег мушкарца (комшију или рођака) који из прикрајка посматра сексуални чин, што је мање вероватно. Када је то видела, пичка побесни, узима лопату и млатне курца по врату. По томе како се она њему обраћа (*Шӯӣ, курчӣћу*), видимо да га доживљава као мањег, слабијег, немоћнијег у односу на шарана, који је оличење величине, снаге, моћи, плодности. Касније му обећава да ће му на дан божанства видара (Вида) – Видовдан – видати рану.⁷ Њена брига за курчића наводи на помисао да се ради о блиској особи, највероватније о јаловом мужу.

Варијанту ове песме забележио је Вук Врчевић, а објављена је – одмах после ове коју бележи Вук Караџић – под редним бројем 145 из необјављене рукописне заоставштине В. Караџића (Караџић 1974); наслов јој је дао сакупљач – *Ићи ће на сајам*.

Таран-таран-тарана,
Гледа п... шарена,
К... гледа с тавана,
Шчепа п... клипицу,
Разби к... тиквицу.
Стаде к... плакати,
А п... га ћешити:
„Не плачи ми к... мој!
Сјутра нам је Павловдан,
Ићи ћемо на сајам,
Купићемо свилен трак
К... ћемо свезат' врат!”

У оригиналном рукопису⁸ у другом стиху В. Врчевић је погрешно уписао крајњи део од трећег стиха: *с' ѿавана*, па је онда то изменио тако што је прецртао *с'*, а преко речи *ѿавана* слово *ѿ*

⁷ „То је несумњив остатак опште народне свечаности дочекивања дана многобожачког божанства видара (лекара), који је, по каснијој наивној народној етимологији његова имена, задржао само улогу лечења вида (очију), а сва остала лечења пренета су на врачe (лекаре), хришћанске свеце Кузмана и Дамњана” (Кулишић и др. 1970: 76).

⁸ Архив САНУ 8552/257-VIII-44-22.

преправио у *ш*, *в* у *р*, а преко слова *а* написао нешто што личи на *е*, али може бити ипак и *а*. Веома је нечитко. Приређивачи рукописне заоставштине В. Караџића ову реч су прочитали као *шарена*, што је у великој мери нелогично из више разлога. Прво, природно је да тзв. дактилска рима с речима *шарана* и *шавана* буде *шарана*, а не *шарена*. Друго, нема никаквог смисла да пичка у овом контексту поседује шарено својство. Треће, старија верзија (*Ићи ће на њазар*) песме има на овом месту назив змије – *шаран*. Иако се у појединим крајевима Србије јавља варијанта *шарен*, на подручју с ког потиче ова песма такав херпетоним није забележен (али ни *шаран*, па ни *шарјан*), тако да се не може помислити да је лексема *шарен* употребљена да означи змију. Пре би се дало закључити да је песма пренета с подручја у коме се поскок назива *шаран*. Преправљени стих требало би записати овако: *Глега њ... шар[а]на*. У сваком случају, запис В. Врчевића – ако се чак и тумачи тако да у другом стиху стоји *шарен* – треба узети с резервом. У песми се појављују неке језичке појединости које указују на то да се ради о староцрногорским говорима: *ћешјџи* и *сјуџра*. Облик *ћешјџи* (< *џијешјџи*) с јекавским јотовањем карактеристичан је, рецимо, за средњокатунске и љешанске говоре (Пешикан 1965; Ћупић–Ћупић 1997) или за говор Васојевића (Стијовић 1990), док се од ових говора прилог *сјуџра* у том облику јавља само код Васојевића, у осталим наведеним говорима једино се чује *сјуџра*.

Још једна варијанта ове песме забележена је 1984. године, а потиче из Главатичева у Херцеговини (Крстановић 1985: 61):

Пичка пече шаргана,
 Курац гледа с тавана:
 „Ој, пичићу јebени,⁹
 Јebaћу те, богами!”

Овде је цела песма од своје основне љубавно-еротске и шалјиве намене прерасла у вулгаризовани и упрошћени контекст, али зато је задржала прва два симболичка стиха, из којих се јасније него у првим двама случајевима разазнаје назив змије и њена улога – *шарјан*. У овом крају Херцеговине поскок се назива *шарјан*, а не *шаран*, те је сходно томе ова варијанта песме попримила препознатљиви херцеговачки херпетоним. Може се сигурно тврдити да Вуков запис не потиче из источне или Старе Херцеговине, већ да је песма највероватније записана у западним крајевима Србије.

⁹ У примерку књиге који сам имао у рукама прецртана је реч *јebени* и руком дописано *јојани*.

Херпетоним *шаран* је у српским говорима могао настати од *шархан* < *шарѿан* заменом задњонепчаних сугласника, а можда и директно од *шарѿан* упрошћавањем сугласничке групе *рѿ* – губљењем задњонепчаног *ѿ* испред надзубног сонанта *р* (аналогијом према ихтиониуму *шаран*). Слично наговештава и А. Лома тврђом да су *шарѿан* и *шаран* варијанте: „Облици шарган и шаран су у апелативном значењу варијанте истог назива за врсту змије отровнице” (Лома 2016: 47). Употреба лексеме *шаран* уместо *шарѿан* у неким крајевима Србије и Босне и Херцеговине везана је најпре за распрострањеност аутохтоне врсте рибе *Suiprinus carpio* и њено именовање у српском језику – *шаран* највише широм долине Западне Мораве и Дрине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђукановић 1995 – Ђукановић, Петар. *Говор Драгачева*, Српски дијалектолошки зборник, ХЛI, Институт за српски језик САНУ, Београд 1995.
- Караѿић 1974 – Караѿић, Вук Стефановић, *Српске народне ѿјесме из необјављених рукописа Вука Сѿефа. Караѿића*, књ. V, Особите пјесме и поскочице, приредили Живомир Младеновић и Владан Неђић, Одељење језика и књижевности, САНУ, Београд 1974.
- Кнежевић 1960 – Кнежевић, Сребрица. *Лик змије у народној уметности и ѿрадицији Јуѿословена*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 22–23, Београд 1960, 57–97.
- Крстановић 1984 – Крстановић, Здравко. *Еројске народне ѿјесме*, Сплит 1984.
- Кулишић 1970 – Кулишић, Ш., П. Ж. Петровић, Н. Пантелић. *Српски мѿолошки речник*, Нолит, Београд 1970.
- Лома 2016 – Лома, Александар. *О Вишеѿрагима и Тарама, још једном*, Милешевски записи, 11, Пријепоље 2016, 41–57.
- Марковић 2011 – Марковић, Славољуб З. *Говор Ужичке Црне ѿоре*, Српски дијалектолошки зборник, LVIII, Институт за српски језик САНУ, Београд 2011.
- Милорадов и др. 2019 – Милорадов, Дејан, Ивана Ђелић, Катарина Сунајко, Имре Кризманић, Растко Ајтић. *Баѿрахолошко-херѿѿолошки речник*, Матица српска, Нови Сад 2019.
- Пешикан 1965 – Пешикан, Митар. *Сѿароцрноѿорски средњокаѿунски и љецански ѿовори*, Српски дијалектолошки зборник, XV, Институт за српскохрватски језик САНУ, Научно дело, Београд 1965.
- Стијовић 1990 – Стијовић, Рада. *Из лексике Васојевића*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXXVI, Институт за српскохрватски језик САНУ, Београд 1990, 119–380.
- Талер 1953 – Талер, Здравко. *Слаѿководне рибе Јуѿославије*, Гласник Природњачког музеја српске земље, Серија Б – биолошке науке, књ. 5–6, Београд 1953, 425–455.

Торњански Брашњовић 2012 – Торњански Брашњовић, Светлана. *Симболика змије у српским џаљивим свадбеним песмама*, Гује и јакрепи, Балканолошки институт САНУ, Београд 2012, 215–225.

Ђупић–Ђупић 1997 – Ђупић, Драго, Жељко Ђупић, *Речник говора Зајарача*, Српски дијалектолошки зборник, XLIV, Институт за српски језик САНУ, Београд 1997.

Филиповић 1937 – Филиповић, Миленко С. *Култи змија у околини Скопља*, *Miscellanea*, 1, Библиотека Централног хигијенског завода, 25, Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва, V, Београд 1937, 136–149.

Мр Дејан Милорадов
стручни сарадник
истраживач на лексиколошким пословима
Матица српска, Нови Сад
Одељење за књижевност и језик
dmiloradov@maticasrpska.org.rs